

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEARBOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2024

2

Vilnius 2024

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2024

2

Vilnius 2024

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius 2024

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Dariusz STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Mindaugas ŠAPOKA (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities.
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE
EBSCO Publishing. Litanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai)
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2024
© Straipsnių autoriai, 2024

Turinys

Straipsniai

B. M a n y š. Being a Mother of Two Sons. Duchess Franciszka Urszula Wiśniowiecka-Radziwiłłowa's Relationship with Her Twin Sons in the Light of Her Correspondence	7
Būti dviejų sūnų mama. Kunigaikštienės Pranciškos Uršulės iš Višnioveckių Radvilienės santykiai su sūnumis dvyniais pagal jos korespondenciją. Santrauka	39
V. P u g a č i a u s k a s. Vilniaus vaito suolininkų teismas 1795–1814 m.	41
The Benchers' Court of the Vogt of Vilnius, 1795–1814. Summary	56
V. Ž a l t a u s k a i t ě. Apie konfliktus dėl škaplierių, seseris Žilytės ir kitokią pasauliečių struktūrų Bažnyčioje raišką po 1863–1864 m. sukilimo Vilniaus ir Žemaičių (Telšių) vyskupijose	59
On the Conflicts over the Scapulars, about the Žilytė Sisters, and Other Expression of Lay Structures in the Church in the Dioceses of Vilnius and Samogitia (Telšiai) after the Uprising of 1863–1864. Summary	75
T. B a i r a š a u s k a i t ě. Pobaudžiavinio kaimo savivaldos iššūkiai, patirtys ir galių demonstravimas. XIX a. 7 dešimtmetis – XX a. pradžia	77
Challenges, Experiences, and Empowerment in the Self-Government of the Post-Serfdom Village. The 1860s – the Early Twentieth Century. Summary.....	111
T. K r u t u l y s. Istorikai Lietuvos radijuje tarpukariu: tarp lūkesčių ir skurdžių rezultatų	113
Historians in the Interwar Lithuanian Radio: Between Expectations and Poor Results. Summary	134
J. S k i r i u s. JAV lietuvių politinės veiklos vienybės atkūrimas 1947–1948 metais: tautininkų apsisprendimas sugrįžti į Amerikos Lietuvių Tarybą	137
Restoration of Unity in the Political Activity of American Lithuanians in 1947–1948: The Nationalists' Resolve to Return to the American Lithuanian Council. Summary	156

Publikacija

- V. Stravinskienė. Iš visuotinių gyventojų surašymų istorijos: Vilniaus miesto atvejis 159

Recenzijos, anotacijos

- M. Šapoka. Rec.: Jan Jerzy Sowa. Wojskowa Temida. Dyscyplina i sądownictwo wojskowe w Koronie w dobie wojen tureckich w drugiej połowie XVII wieku. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2021. 382 s. ISBN 978-8374-316-76-7 179
- J. Sarcevičienė. Rec.: Angelika Blinda. Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna. Życie prywatne i działalność publiczna. Kraków: Księgarnia akademicka, 2023. 377 p. ISBN 978-83-8138-819-1 183
- V. Davoliūtė. Rec.: J. Stončius. Neapykantos ribos: antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022. 509 p. ISBN 978-6094-811-58-6 193
- V. Stravinskienė. Rec.: Krzysztof Buchowski. Historia polityczna Litwy 1987–2004: od sowieckiej republiki związkowej do integracji ze światem Zachodu. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2023. 472 s. ISBN 978-8374-317-67-2 197

Krzysztof Buchowski. **Historia polityczna Litwy 1987–2004: od sowieckiej republiki związkowej do integracji ze światem Zachodu**. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2023. 472 s. ISBN 978-8374-317-67-2

Žinomas Lenkijos istorikas, Balstogės universiteto profesorius Krzysztofas Buchowskis publikavo ne vieną monografiją, susijusią su lietuviškąja problematika¹. Reikia pabrėžti, kad šis autorius – žinomas lituanistinės problematikos ekspertas Lenkijoje, tiriantis lietuvių ir lenkų santykius bei Lietuvos lenkų istoriją XX a. 2023 m. pasirodė naujausias jo darbas – politinė Lietuvos istorija, skirta labai sudėtingam ir dinamiškam 1987–2004 m. laikotarpiui, kai lietuvių tautai teko kovoti dėl valstybingumo atkūrimo ir integracijos į Vakarų struktūras.

Recenzuojama knyga kartu su 2013 m. pasirodžiusiu K. Buchowskio darbu² atvėrė naują tyrimų etapą. Įprastai Lenkijos istorikų XX a. istorijos tyrimuose vyrauja arba netolimos Lietuvos ir Lenkijos praeities, arba lenkų etninės mažumos Lietuvoje tematika. Recenzuojamoje monografijoje pristatomas naujas aspektas – Lietuvos politinio gyvenimo panorama.

Parašyti naują knygą K. Buchowskį inspiravo Lenkijos tyrėjas Antonis Dudekas, kuris išleido keletą pokomunistinės Lenkijos politinės istorijos monografijų, vis naujai jas pildydamas ir išplėsdamas³ (p. 432). K. Buchowskis pasirinko panašų kelią ir nusprendė gilintis į Lietuvos atvejį. Reikia pastebėti, kad K. Buchowskis yra vienas iš keleto Lenkijos mokslininkų, galinčių naudotis Lietuvos istoriografijos lietuvių kalba

¹K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorze. Mity, wzajemne postrzeżenie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok, 2006 (2012 m. knyga išleista lietuvių kalba); to paties, *Szkice polsko-litewskie czyli o nielatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku*, Toruń, 2005; to paties, *Panowie i żmogusy: stosunki polsko-litewskie w międzywojennych karykaturach*, Białystok, 2004; to paties, *Polacy w niepodległym państwie litewskim: 1918–1940*, Białystok, 1999.

²To paties, *Polityka zagraniczna Litwy 1990–2012: główne kierunki i uwarunkowania*, Białystok, 2013.

³A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2005*, Kraków, 2007; to paties, *Historia polityczna Polski 1989–2012*, Kraków, 2013; to paties, *Historia polityczna Polski 1989–2015*, Kraków, 2016; to paties, *Historia polityczna Polski 1989–2023*, Warszawa, 2023.

įdirbiu. Tai suteikia galimybę objektyviau rekonstruoti ir vertinti nagrinėjamus procesus, reiškinius ir įvykius. Kartu tai proga kitiems Lenkijos tyrėjams ir skaitytojams susipažinti su kolegų lietuvių tyrimų rezultatais.

Monografija sudaryta chronologiniu probleminiu principu, medžiagą suskirstant į penkis didelius skyrius, įvertinant atskirų politinių ciklų (rinkimų) nulemtų politinių jėgų veiklą.

Įvadinėje darbo dalyje (p. 9–30) autorius koncentruotai pristato XX a. Lietuvos istoriją. Tokia trumpa pagrindinių to meto problemų apžvalga padeda skaitytojui geriau suprasti esminio tyrimų laikotarpio – XX a. pabaigos ir XXI a. pradžios – įvykius, vieno-kius ar kitokius lietuvių politikų sprendimus, ypač turint omenyje, kad pagrindinė knygos skaitytojų auditorija bus Lenkijoje.

Monografija pradedama lietuvių atgimimo laikotarpiu, kurį autorius datuoja 1987 m. – 1990 m. vasariu (p. 31–118). K. Buchowskio dėmesio centre atsidūrė svarbiausi to meto procesai: SSKP sekretoriaus Michailo Gorbačiovo inicijuota *pertvarkos* politika, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio atsiradimas ir jo raida. Autorius nevengia ir sudėtingų etninių klausimų. Kaip žinia, tuo metu dalis Vilniaus ir Rytų bei Pietryčių Lietuvos gyventojų buvo nusiteikę labai prosovietišškai ir nepritarė Lietuvos valstybingumo atkūrimui.

Kituose darbo skyriuose dėmesys fokusuojamas į to meto politikos determinantus – rinkimus laimėjusį Sąjūdį (jo veiklos pristatymui skirtas antrasis skyrius, p. 119–236); Lietuvos demokratinės darbo partijos parlamentinės veiklos (1992 m. spalio – 1996 m. spalio) analizei skirtas trečiasis skyrius (p. 237–305). Likusiuose dviejuose skyriuose (p. 307–427) gvildinamas laikotarpis nuo 1996 m. spalio iki 2004 m. spalio, kai rinkimus laimėjusi Tėvynės sąjunga su krikščionimis demokratais ir ją pakeitusi Rolando Pakso ir Artūro Paulausko koalicija Naujoji sąjunga, nepaisant įvairių politinių „drebėjimų“, ekonominių „čiaupų užsukimo“ ir kt., vis dėlto išlaikė strateginę kryptį – Lietuvos integraciją į Vakarų struktūras (NATO ir Europos Sąjungą). K. Buchowskį galima pagirti už sklandų ir faktais bei faktais nepaperkautą turinį. Visų minėtų skyrių medžiaga leidžia skaitytojui susidaryti nuoseklią tuometinės Lietuvos politinio gyvenimo vaizdą. Autorius labai apgalvotai išryškino esmines problemas, neapkraudamas skaitytojo mažiau reikšmingomis temomis ir siužetais.

Apibendrinamas darbo rezultatus autorius nagrinėtą Lietuvos politinės istorijos etapą vertina pozityviai, vadindamas jį Vytauto Landsbergio ir Algirdo Mykolo Brazausko epocha (p. 431). Autorius atskleidė daugiabriaunį Lietuvos visuomenės vaizdą, parodomas jos mobilizacinę jėgą, politinę konkurenciją ir susiskaldymą, besikeičiančius lūkesčius ir kt.

Monografijos pabaigoje esantis bibliografijos sąrašas (p. 433–459), kurį sudaro apie 400 pozicijų, liudija autoriaus pastangas išgilinti į tiriamų problemų kontekstą, objektyviai nušviesti tiriamas temas. K. Buchowskis kruopščiai peržiūrėjo beveik viską, kas galbūt buvo prieinama ir reikalinga monografijai parengti. Darbas užbaigiamas asmenvardžių rodykle (p. 461–472).

Vis dėlto recenzento užduotis – nurodyti ne tik vertinamo darbo privalumus, bet ir tai, kas koreguotina ar diskutuotina. Todėl atkreiptinas dėmesys į keletą diskusinių dalykų (atsižvelgiant į recenzento tyrimų lauką ir mokslinį įdirbį). Vienas iš lietuvių ir lenkų istorikų nuomones išskiriančių klausimų – Lietuvos lenkų etninės mažumos padėtis aptariamam laikotarpiui ir jos veiklos vertinimas, pirmiausia turint omenyje autonomijos projektą. Autorius aprašo Lietuvos lenkų veiklą sovietinę sistemą išsaugoti bandžiusioje „Jedinstvo“ organizacijoje, jos ryšius su lenkų autonomistais, Sąjūdžio pastangas rasti sutarimą su daugiausia lenkų vienijusia Lietuvos lenkų sąjunga, lenkų reakciją į valstybinės lietuvių kalbos įstatymą ir kt. (p. 107–118, 143–145). Vis dėlto reikia pastebėti, kad laiko atžvilgiu tolstant nuo XX a. 9 deš. pabaigos – 10 deš. pradžios įvykių, vis dažniau iš tyrimų akiračio dingsta esminė problema – Vilniaus krašto lenkai, kaip ir titulinė respublikos tauta (lietuviai), siekė turėti tokią pat nacionalinio apsisprendimo teisę ir spręsti Lietuvos ateities klausimą. Jie nenorėjo tenkintis etninės mažumos statusu, ėmėsi įgyvendinti autonomijos projektą. Tačiau problema buvo ta, kad lenkų autonomistų planuose buvo ne tik autonomija Lietuvos sudėtyje, bet ir dalies teritorijos išlaikymas SSRS sudėtyje arba net dalies lenkų gyvenamų teritorijų Ukrainoje, Baltarusijoje ir Lietuvoje suvienijimas į Rytų Lenkijos Respubliką⁴. Tai neabejotinai būtų reiškę Lietuvos teritorinę decentralizaciją. Todėl suprantamos lietuvių politikų pastangos užkirsti tam kelią.

Pratęsiant Lietuvos lenkų temą ir reaguojant į autoriaus teiginius apie Vilniaus krašto gyventojų kilmę (p. 107), verta pastebėti, kad autochtonai buvo ne tik didžioji dalis lenkų (sovietmečio pabaigoje apie 13 proc. lenkų buvo atvykėliai, nes buvo gimę už Lietuvos ribų⁵), bet ir šio regiono gyventojai lietuviai, dalis rusų: Švenčionių ar Trakų rajonuose gyvenę lietuviai, Švenčionių, Zarasų – sentikiai rusai nebuvo atvykėliai.

Kalbant apie Vilniaus krašto lenkų bendruomenę sovietmečiu, verta atkreipti dėmesį ne tik į sovietinės nacionalinės politikos įtaką jos padėčiai, bet ir į pačios bendruomenės proaktyvią arba pasyvią poziciją: antai, siekiant aukštojo išsilavinimo svarbi buvo pačių gyventojų lenkų motyvacija ir pastangos siekti aukštesnio lygio edukacijos. Daliai lenkų tėvų trūko pastangų skatinti vaikus baigti aukštąsias mokyklas, nes daugiausia orientuotasi į specialųjį vidurinį mokslą⁶. Išsilavinimo ir partinės priklausomybės simbiozėje

⁴V. Sirutavičius, *Lietuviai ir Lietuvos lenkai, Lietuva ir Lenkija 1988–1994 metais*, Vilnius, 2017, p. 220–225; *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*, red. Č. Bauža, Vilnius, 2000, p. 360–362; J. Žilys, Lietuvos regioninė autonomizacija 1990–1991 metais, *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2014, nr. 3, p. 19–20; P. Biveinis, A. Kasperavičius, Tautiniai santykiai Lietuvoje, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 20, 2008, p. 78–79.

⁵*Lietuvos Respublikos gyventojų demografinė statistika (tautiniu aspektu)*, Vilnius, 1992, p. 17.

⁶Iš visuotinių gyventojų surašymų duomenų aiškiai matomas orientavimasis į vidurinį profesinį išsilavinimą. 1959–1989 m. aukštąjį išsilavinimą turinčių lenkų skaičius pakito nuo 733 iki 9082, o specialųjį vidurinį – nuo 1776 iki 30547. 1959 m. gyventojų surašymo duomenys apie lenkų išsilavinimą pagal lytis, Lietuvos

glūdi atsakymas, kodėl nedaug lenkų užėmė aukštus partinius administracinius postus. Be atitinkamo išsilavinimo ir priklausymo Komunistų partijai pakilti karjeros laiptais šansų buvo nedaug. Lenkai, kaip žinia, vengė stoti į Komunistų partiją, o tam pasiryžusiems trūko antrojo dėmens (aukštojo išsilavinimo). Dėl daugybės priežasčių (mišrių šeimų gausėjimo, lenkų mokyklų reformavimo į mokyklas rusų dėstomąja kalba (1989 m. tik 44 mokyklose dėstyta lenkų kalba, dar 66 buvo mišrios lenkų-rusų, lenkų-lietuvių ar lenkų-rusų-lietuvių; palyginimui: 1966 m. lenkų dėstomąja kalba veikė 200 mokyklų, dar 80 buvo mišrių⁷) ir kt.) sovietmečio pabaigoje dalis lenkų buvo kalbiškai asimiliavęsi (apie 15 proc. lenkų gimtoji kalba buvo kita kalba). Jie dažniau rusėjo nei lietuvėjo. Šiam autoriaus teiginiui recenzentė visiškai pritaria. Tačiau norėusi atkreipti skaitytojų dėmesį į vieną reiškinį. Lenkų rusifikacijos procesas buvo gerokai pažengęs, netgi apėmęs jų išskirtinę erdvę – religinį gyvenimą. 1990 m. rudenį Vilniuje prirėkė organizuoti katechetų rengimo kursų rusų kalba⁸. Taigi lenkų tapatybės erozija buvo išplitusi.

Pratęsiant autoriaus naudotą „Pandoros skrynios“ metaforą, analizuojant etninius santykius Lietuvoje 1988–1990 m. būtų pravertusi ne tik rusų ar lenkų, bet ir Lietuvos žydų pozicijos prezentacija. Ji visiškai skyrėsi nuo lenkų ar rusų laikysenos ir gerai iliustruotų kitokį tarpetninį santykį, požiūrį į Lietuvos valstybingumo klausimą.

Dar keli pastebėjimai. Asmenvardžių rodyklėje skaitytojų patogumui reikėtų asmenvardžius, prasidedančius S ir Š, Z ir Ž raidėmis, atskirti, kaip padaryta V ir W atvejais. Taip pat pasitaiko neteisingai užrašytų asmenvardžių: p. 106 turėtų būti Artūras Skučas, p. 412 ir 465 Lietuvos žurnalistė – Dalia Jazukevičiūtė. Pasitaiko viena kita korektūros klaida (p. 404 turėtų būti „dainuojančių“, p. 417 ir 452 minima Edmundo Ganusausko knyga iš tikrųjų vadinasi „Taikyns Nr. 1“). Recenzentės nuomone, knygą būtų praturtinusios autentiškos iliustracijos (to meto nuotraukos, karikatūros ir pan.).

Reziumuojant pastebėtina, kad skaitytojus pasiekė solidus darbas. Jis lietuviams leis įvertinti lietuvišką politinį lauką, matomą Lenkijos tyrėjo žvilgsniu, o Lenkijos skaitytojams – geriau suprasti kaimyninės šalies padėtį ir motyvaciją priimant vienokius ar kitokius politinius sprendimus. Autoriui galima palinkėti imtis darbo tęsinio, juo labiau kad laikotarpis po 2004 m. Lietuvos politiniame gyvenime tikrai vertas dėmesio.

Vitalija S t r a v i n s k i e n ė

(Lietuvos istorijos institutas)

centrinis valstybės archyvas, f. R-363, ap. 18, b. 1265, l. 13, 21; *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, t. 3, Vilnius, 1992, p. 25.

⁷A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001, s. 155.

⁸A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987–1997*, Toruń, 2006, s. 347.